

Sto let od narození Františka Trávníčka

Miroslav Grepl

Letos uplyne sto let od narození akademika Fr. Trávníčka, jedné z nejvýznamnějších osobností v historii československé jazykovědy. Vzpomínáme ho proto, že svým obsáhlým a rozsáhlým dílem podstatně obohatil poznání českého jazyka, ale také pro jeho velkou autoritu a popularitu v oblasti jazykové kultury. Byl i dlouholetým členem redakce Naší řeči.

Narodil se 17. srpna 1888 ve Spešově u Blanska v rolnickém prostředí. Po předčasné smrti matky byl vychováván prarodiči ve Svinošovicích u Vranova. Zaujaly ho výrazné rozdíly v mluvě obou obcí a jejich příčiny. Cestu k jejich zkoumání mu pootevřelo už studium na brněnském slovanském gymnáziu. Rád vzpomínal, jak ho zaujaly práce Bartošovy a Gebauerovy, s jakým zájmem četl Praktickou rukojeť srovnávacích slovanských jazyků V. Hrubého nebo obecně jazykovědný spis Č. Šercla, pozdějšího profesora na ruských univerzitách. Na Univerzitu Karlovu přišel s jasnou orientací na slavistiku v roce úmrtí J. Gebauera (1907). Jeho učiteli tu byli zejména indoeuropeista J. Zubatý, bohemista E. Smetánka, slavista Fr. Pastrnek, ale také folklorista J. Polívka a literární komparatista J. Máchal. Gebauerovy přednášky už navštěvovat nemohl, tím horlivěji a do hloubky studoval jeho dílo, stal se jeho důvěrným znalcem a vždy se ke Gebauerovi hlásil jako k svému velkému vzoru. Vydával v přepracování jeho Příruční mluvnici, hlavně však se zasloužil o vydání jeho historické Skladby (1929). Zpřístupnil tak monumentální Gebauerovo historické dílo mluvnické vědecké veřejnosti v jeho úplnosti.

Trávníčkovy vědecké začátky přerušila válka: v r. 1915 byl povolán na frontu a dostal se do ruského zajetí. Pobytu v Rusku využil k poznání ruské slavistiky a slavistů. Zvláště hluboce na něho zapůsobil osobní styk s A. A. Šachmatovem, kterému také z vděčnosti věnoval druhý díl (Skladbu) své velké Mluvnice češtiny (1949). Po válce se v r. 1920 habilitoval v Praze, avšak už v r. 1921 byl povolán na nově založenou univerzitu v Brně jako mimořádný profesor pro obor českého jazyka se zvláštním zřetelem k dialektologii. Brzy se tu stává výraznou vědeckou osobností. V r. 1927 byl jmenován řádným profesorem a na rok 1932/33 zvolen děkanem filozofické fakulty. V té době je už také znám široké veřejnosti z pravidelných příspěvků v Lidových novinách (LN).

Zkušenosti z okupace a osvobození vlasti Sovětskou armádou hluboce zapůsobily na Trávníčkovu myšlení politické. Hned v r. 1945 stává se členem komunistické strany a horlivě se zúčastňuje politického a kulturního života. Jsou mu ukládány úkoly stále náročnější. Z nich vzpomenout je třeba aspoň toho, že se po válce při nedostatku specialistů ujal před[217]nášek z ruštiny. Konal je i semináře rusky a zasloužil se o výchovu první poválečné generace učitelů ruského jazyka. S nadšením přijal školskou reformu a ve funkci děkana (1946/47) obětavě budoval novou pedagogickou fakultu. V r. 1948 byl zvolen rektorem univerzity a také poslancem Národního shromáždění. V čele univerzity stál do r. 1959, poslancem byl do r. 1960. Po zřízení Československé akademie věd (1952) se stal předsedou sekce jazyka a literatury. Za předsedu své sekce si ho vybrali i brněnští spisovatelé. Jako ředitel brněnské pobočky Ústavu pro jazyk český ČSAV (od r. 1953) se zasloužil o její dobudování, zvl. po stránce personální. Nadále psal jazykové a kulturní glosy do LN, Rovnosti a později i do Hosta do domu. K tomu všemu přibýly — po zavedení hodnosti CSc. — starosti o výchovu aspirantů. V jeho speciálním semináři a pod jeho vedením vyrůstali např. J. Bauer,

A. Lamprecht, J. Chloupek, M. Jelínek, R. Mrázek, St. Žaža, M. Grepl, J. Balhar aj. Je s podivem, jak se mohl Trávníček po osvobození při vzpomenuých funkcích a činnostech věnovat ještě soustavné práci badatelské. A přece i v této době stačil napsat díla závažná, zúčastňovat se vědeckých konferencí a vést četné polemické diskuse k odborným otázkám.

Trávníček měl velké nadání a znalosti, ale vynikal také pevnou vůlí a neobyčejnou pracovitostí a houževnatostí. Byl typem vědce temperamentního a zaníceného, s velkou láskou k mateřštině. Tu dovedl šířit nejen v posluchárnách, ale i v širokých kruzích společenských. Zemřel uprostřed pilné práce 6. června 1961. Je příznačné, že ještě dlouho po jeho odchodu přicházely na jeho adresu dopisy s prosbou o radu nebo o nápravu nedostatků při užívání češtiny. A tak se Trávníčkovi dostalo — kromě mnoha poct, uznání a vyznamenání oficiálních — uznání největšího: v povědomí lidu se stal uznávanou autoritou v otázkách národního jazyka.

Trávníčkovo životní dílo o češtině může být v tomto medailonu nastíněno jen v základních obrysech, a to nejen pro velké množství prací a pro jejich tematické rozpětí, ale i pro rozmanitost cílů a potřeb společenských, jimž autor chtěl a uměl vyhovět.

Zhruba do poloviny 30. let převládají u Trávníčka práce zaměřené na poznání historie jazyka a na objasnění jeho nářeční rozrůzněnosti. V četných článkách o hláskových změnách navázal na Gebauera, snažil se však jeho výklady doplňovat nebo korigovat. Vyvrcholením je monografie Příspěvky k českému hláskosloví (1926). Zajímají ho tu zejména dvojice *rot, lot / rat, lat* na našem území, podstata a rozsah přehlásky *a* v *ě*, labiovelarizace, příčiny znělostní asimilace a její rozsah, střídnice za jery na celém československém území, změna *g* v *h*, proteze a hiát. V několika článkách věnuje pozornost také historickému objasnění kvantity v češtině.

Hluboce se zajímal o hláskové a tvarové rozdíly v dialektech a o jejich příčiny. Znal dobře nářečí na Moravě a v Čechách, studoval však i dialekty na Slovensku. Rád o nářečích přednášel a podněcoval k jejich výzkumu účastníky dialektologických seminářů (J. Běliče, A. Kellnera, Fr. Svěráka, Fr. Kopečného, A. Lamprechta aj.). V spisku Moravská nářečí (1926) podal výstižnou charakteristiku jejich základních skupin. Širší veřejnosti se dostalo poučení o dialektech na našem území v popularizační práci O českém jazyce (1924). Psal rovněž o nářečích a nářečních jevech slovenských. V dialektech viděl nejen předmět zkoumání, ale důležitý pramen poznání jazykové minulosti a vývoje. Plně se to projevilo v jeho syntetickém díle Historická mluvnice československá (1935). Opíraje se i o bohatý materiál nářeční, mohl Trávníček podat v této práci obraz hláskového vývoje v širším územním záběru a místy i nověji než Gebauer a osvětlit tak zároveň historický proces vzniku nynějších dialektů. Pokoušel se vysvětlit i příčiny některých hláskových změn: vidí je hlavně ve fonetických (artikulačních) vlastnostech hlásek a jejich seskupení. V názvu práce i v její koncepci se promítají tehdejší Trávníčkovy názory na poměr češtiny a slovenštiny. Diference mezi nimi chápal jako důsledek historického nářečního štěpení původně jednotné „pračeskoslovenštiny“. Tak se snažil vyložit i jevy v slovenštině starobylé a prvky shodné s jazyky jihoslovenskými (např. v Příspěvcích k dějinám českého jazyka, 1927). Názory o jednotném, vnitřně diferencovaném jazyce československém po osvobození korigoval.

K pracím trvalé hodnoty patří Trávníčkova Studie o českém vidu slovesném (1923), inspirovaná Smetánkou. Na materiále staročeském, novočeském i nářečním podal zde názorný a poutavý výklad o vzniku vidové kategorie, o vztahu prefixů k předložkám, o vzniku a vývoji iterativ a frekventativ, o sémantických důsledcích prefixace aj. Je tu naznačena i odpověď na starý spor aspektologů o existenci/neexistenci prostě vidových předpon, a to v původních trojicích typu vítěziti × zvítěziti — zvítězívati a v pozdějším zániku posledního členu. Práce je cenná rovněž pro zkoumání historického tvoření slov.

Z podnětu J. Zubatého vznikly známé Neslovesné věty v češtině (Věty interjekční, 1930 a Věty nominální, 1931). Podávají názorný obraz o způsobech ztvárnění promluvy v starším období. Podstata práce je však v rámcové charakteristice historického vývoje nominálních vět. Na jedné straně dochází podle autora k jejich „verbalizaci“, na druhé straně mnohé ztrácejí „větnou platnost“ a začleňují se syntakticky do vět jiných. Škoda, že tu Trávníček nemohl uplatnit i hlediska funkční, opřené např. o teorii větné modalit. Bohatě však využil poznatků o neslovesných větách ve své vrcholné historické práci syntaktické. Tou je podle mého názoru Historická mluvnice česká III. Skladba (1956). Pomineme-li mnohé, musíme zdůraznit aspoň to, že Trávníček v ní narýsoval čtivý, plastický a ucelený obraz vzniku a vývoje hypotaktických souvětých typů, vyložil původ mnoha spojek i jejich vývojovou specifikaci. Cenné jsou také výklady o vývojových vztazích mezi strukturami s všeobecně pojatým konatelem, o konstrukcích [219]infinitivních typu jakož jest ječný chléb tvrd jísti, doplňkových, přechodníkových a o slovosledných schématech v atributivních spojeních.

Třicet roků se Trávníček připravoval k napsání velké souborné práce o mluvnické soustavě češtiny současné. Vydal ji po druhé světové válce s názvem Mluvnice spisovné češtiny. První svazek s podtitulem Hláskosloví — Tvoření slov — Tvarosloví vyšel v r. 1948, druhý s podtitulem Syntax v r. 1949.

Cesta k tomuto dílu je vyznačena mnoha speciálními studii a články. Na začátku stojí patrně Příspěvky k nauce o českém přízvuku (1924), inspirované přednáškami Pastrnkovými. Kromě historického úvodu pokouší se tu autor odhalit pravidla přízvukování v slovních spojeních. Přízvukem, a to i z hlediska funkčního, se zabýval i v dalších studiích. Své poznatky shrnul v obsáhlé kapitole (80 stran) v Mluvnici. Přes mnohé postřehy a v celku správné výklady o příklonkách nepodařilo se však vyložit úlohu přízvuku a přízvukování s plným zdarem. Příčina je v tom, že Trávníček ne dost jasně rozlišoval mezi přízvukem taktovým (slovním), „úsekovým“ a „větným“. Není pak vždy zřejmé, v jakém smyslu se užívá termínu hlavní přízvuk; důsledkem toho je i příliš široké pojetí předklonnosti. Po léta se zabýval také slovosledem. V Mluvnici je mu věnováno 140 stran. Trávníček teoreticky rozlišuje mezi slovosledem fonetickým a významovým. V jádru správně postihl úlohu slovosledu při rozčlenění věty na část „představově nejdůležitější“ (psychologický přísudek) a na „představově východisko“ (psychologický podmět) a odlišil tak stavbu mluvnickou od této, psychologicky pojímané, výstavby „představové“. Bohužel však Trávníček výklady o funkci slovosledu nezaložil na těchto správných premisách, zvolil jako základní dichotomii „slovosled mimo důraz“ a „slovosled při důrazu“, a to mu znemožnilo jednotně interpretovat mnoho cenných postřehů a pozorování. Mimoto zvolené východisko vyvolává představu, jako by slovosled byl podmíněn důrazem, ač je tomu spíše naopak. V závěru svého života se přikláněl k názorům Mathesiovým.

Mnoho přípravných prací se týká syntaxe. Uveřejňoval je hlavně v SaS. Zabýval se v nich např. vedlejšími větami s *aniž* a větami s netázacím *-li*, *jestli*, *jestliže*, funkcí opakování slov, rozsahem a využíváním záporového genitivu, pasívních tvarů, problematikou negace aj. V Mluvnici také uplatnil mnohé ze svých příspěvků v LN.

Trávníčkova Mluvnice patří nesporně k základním dílům bohemistickým, přinesla mnoho nových poznatků a impulsů vědě, ale také uživatelům. V hláskosloví se už např. rozlišuje mezi fonetickou a funkční (významotvornou) stránkou hlásek. Přehledně a obsáhle je popsána soustava slovo- tvorná. Novum je kapitola o tvoření sloves a o pojmenování vzniklých zkracování. Nejsou tu na škodu ani četné glosy historické, činí tuto část zajímavější a jsou užitečné i vzhledem k absenci morfematiky. Ostřeji měly být odděleny typy produktivní od neproduktivních (srov. např. typ *mořiti* [220]z *mřiti*) a uplatněna stejnorodá kritéria při klasifikaci derivačních typů. Zbytečné bylo zavádět jery jako slovo- tvorné formanty.

Potěšením byla a je dosud pro syntaktiky četba Trávníčkovy spisovné Skladby. Postrádá sice Šmilauerovu systematickosti, ale je v ní mnoho nových témat a nových interpretací jevů už popsaných s výklady o jejich původu a s charakteristikami z hlediska jejich správnosti, slohové povahy aj. Za jeden z podstatných rysů Skladby považují zřetel k větné sémantice a k funkční ekvivalenci prostředků. Trávníček dobře cítil rozdíl mezi gramatickou (větněčlenskou) rovinou a tím, co je větněčlenskými výrazy specifikováno, tj. (řečeno moderně) participantskými rolemi. Doslova se trápil úsilím tyto vztahy terminologicky postihnout: Petr slyší štěkat psa (podmět přísudkový a nepřísudkový); spalo se mi dobře (podmět psychologický); stavba domu (předmět) aj. Také v jeho pokusu o sémantickou klasifikaci předmětu jsou vlastně předznamenány skutečnosti označované dnes jako participanty. Stejně závažné jsou — zvl. v oddíle Významoslví — jeho výklady o ekvivalenci prostředků. Je s podivem, jaké funkční vztahy a zákonitosti dovedl např. odhalit mezi spojeními s adjektivy v širokém smyslu posesivními a ekvivalentními konstrukcemi s adnominálními pády. Přitom je tu mnoho poznámek k distributivním podmínkám, k stylové povaze, k spisovnosti a nespisovnosti spojení, k jejich vzniku, vývoji, k stavu v starším jazyce a v jazyce lidovém. Taková upozornění, zvláště pak na stav starší a na situaci v lidovém jazyce, byla Trávníčkovi nejednou vytýkána. Ukazuje se však, jak jsou aktuální, např. vzhledem k vzrůstajícímu zájmu o živý mluvený jazyk.

Mnoho Trávníčkových prací vzniklo z praktických potřeb a směřují většinou do oblasti jazykové kultury. Není snad jediného aspektu, jemuž by z ní nevěnoval pozornost. Zabýval se výslovností (Správná česká výslovnost, 1935; Spisovná česká výslovnost, 1942), napsal praktickou Stručnou mluvnici českou (1941), která vyšla do r. 1945 ještě dvakrát. Zpracoval (spolu s P. Vášou) Slovník jazyka českého. V rozmezí 1947–1952 byl vydán (v přepracovaných verzích) čtyřikrát. Vykládají se v něm nejen slova spisovná, ale hojně i hovorová a výrazy z uměleckých textů. Významové charakteristiky jsou doprovázeny poznámkami pravopisnými, tvaroslovnými a syntaktickými. Slovník byl ve své době nepostradatelnou příručkou každého vzdělaného člověka, základním zdrojem poučení v otázkách jazykové správnosti. Otázkám jazykové kultury a správnosti se však Trávníček věnoval především v LN. V nesčetných sloupcích, glosách a příspěvcích vykládal významy, původ, funkce, stylovou příslušnost slov, spojení a vět. Mnoho sloupků je zaměřeno na úkoly jazykovědy, na úlohu jazyka v životě společnosti, v uměleckých dílech a v publicistice. Výbor z nich vyšel pod názvem Nástroj myšlení a dorozumění v r. 1940 dvakrát. Z četných podnětů a dotazů čtenářů vzniká v r. 1942 v LN známá rubrika Jazykové zákampí. Trávníček v ní osvětloval původ a život slov [221]čtenářům záhadných nebo málo srozumitelných, stojících na samém pomezí zániku a zapomenutí. Také výbor z těchto statí vyšel knižně v r. 1961. Ohlas Trávníčkových článků v LN byl veliký a za okupace byly přijímány jako posila a naděje. Názory na problematiku jazykové správnosti vyložil Trávníček v obsáhlé stati O jazykové správnosti ve sb. Čtení o jazyce a poezii (1942). Při posuzování jazykových prostředků zdůrazňuje jako základní hledisko funkční, odmítá purismus, kritéria historizující, usilující o zachování tzv. ryzosti (čistoty) jazyka. Uznával specifičnost (autonomnost) jazyka uměleckých děl, měl pochopení pro zvláštnosti a potřeby umělecké mluvy, všímá si jejich rysů v dílech oblíbených autorů (P. Bezruč, K. J. Erben, J. Mahen, V. Vančura aj.). Podstatu estetické působivosti jazyka v uměleckých textech se snažil vyložit v studii Umělecká mluva (1947).

Z poválečných Trávníčkových prací je třeba ještě připomenout jeho Úvod do českého jazyka (1948). S jasností jemu vlastní podal v něm hutně a názorně základní poučení o jazyce obecně, o češtině a o jejích vztazích k jiným slovanským jazykům, o jejím rozrůznění nářečním, funkčním i stylovém, o otázkách jazykové kultury a správnosti. S nemnohými opravami a doplňky mohla by být tato práce ještě dnes vydána jako dobrá vysokoškolská příručka.

Trávníčkovy semináře byly i neocenitelnou školou přemýšlení o jazyce a o metodách jeho zkoumání. Ještě po letech na ně vzpomínají učitelé češtiny s hlubokým uznáním. K Trávníčkovým vášnivým, až výbušným reakcím, které někdy provázely jeho polemická vystoupení, chceme dodat, že nad jeho hněvem slunce nezapadalo, že si hluboce vážil názorů talentovaných pracovníků, zvl. mladších, a že jim ve skutečnosti nejednou vnitřně dával za pravdu, i když, jak u bylo naznačeno, se s ní těžko smiřoval.

Trávníček nebyl vědec teoretických modelů, deduktivních přístupů, ostrého systémové vidění. Byl mistrným vykladačem jevů dílčích, vyzbrojeným hlubokými znalostmi faktografickými. V jeho díle o minulosti i současnosti češtiny se najde mnoho dosud nevyužitých poznatků a podnětů. Nedocenitelné je pak to, co vykonal pro probuzení a upevnění zájmu o mateřský jazyk v širokých kruzích veřejných.

Naše řeč, volume 71 (1988), issue 4, pp. 216–221